

KUNSKAP OCH MAKT — MAKT OCH KUNSKAP

Av professor H. S. NYBERG

FRÅN FOLKBILDNING SAR BETETS äldre tider minns väl mången alltjämt det motto, som stod skrivet på folkbildningsentusiasternas fana: »Kunskap är makt», »vetande är makt» — det kunde väl också heta »bildning är makt». Det låg något av klasskampsparoll däri på den tiden: kunskap, vetenskap, bildning syntes vara förbehållna de besuttna och styrande klasserna; de övriga stodo politiskt och kulturellt på andra sidan om en barriär, som för dem visserligen icke var oöverstiglig men dock mycket besvärlig att forcera. Genom att ge dessa klasser ökade kunskaper och höja deras personliga nivå ville man jämna vägen för dem till större inflytande i samhället och öka deras ansvarskänsla inför gemensamma samhällsuppgifter. Målet låg huvudsakligen på det personliga planet. »Vetande och hållning, hut och hyfsning» är en berömd sammanfattning av folkbildningsrörelsens syfte sådant det formulerades av en av dess mest hän-

Vid Fjellstedtska skolans i Uppsala 100-årsjubileum den 5 juni 1962.

givna förkämpar. Närmast tillfredsställde den en allmän bildningshunger. Den politiska makten skyttade i bakgrunden men var mycket litet betonad i programmet. Rörelsen bemödade sig om politisk och religiös neutralitet. Det rent politiska upplysnings- och skolningsarbetet togs upp av andra gruppbildningar.

Detta var en rätt vag idealistisk tillämpning av en sats som ursprungligen hade en mycket mera påtaglig och revolutionerande innebörd. Det var Bacon av Verulam, som på Shakespeares tid först formulerade den. Han kände mycket starkt det ofruktbara och döda i sin samtids abstrakt teoretiska vetenskap. Botemedlet, medlet att ånyo göra vetenskapen fruktbar, fann han i vetenskapens sammanknytning dels med naturen själv, vars empiriska fakta ensamma hade betydelse, dels med de uppfinningar, som nyttiggöra naturen och sätta oss i stånd att behärska den: *scientia est potentia, natura parendo vincitur*» vetande (vetenskap) är (till sitt väsen) makt,

genom att lyda naturen betvingar man den». I dessa två satser är hela den moderna naturvetenskapens och teknikens mål och arbetsmetod föregripna.

Säkert är, att det är ett elementärt drag i den mänskliga utrustningen som här tar ut sin rätt. Den tanken ligger icke långt borta, och forskare ha varit inne på den, att själva människoblivandet, den akt varigenom människan skilde sig ut ur de övriga primaternas grupp, just var knutet till en upplevelse, en upptäckt, ett genomskådande av en hotande naturföreteelse eller ett farofyllt händelseförlopp: ett vetande skänktes blixlikt människan, och detta satte henne i stånd att möta hotet och faran och övervinna dem. Hon befriades från förlamande ångest, hon fick för första gången ett medvetande om sig själv.

I grunden var det just den befrielsen, som i antiken skalden Lucretius upplevde genom mötet med Epicurus' filosofi:

»Nu, all själens förfäran och alla tvivel, de måste / skingras och jagas sin kos, ej av solens ljus, ej av dagens / strålände pilar — nej, av naturens blottade väsen.»

Man kan icke komma ifrån, att en mänsklig urupplevelse, en befrielse från en mänsklig urångest, är uttryckt i dessa rader. Det är knappast för mycket sagt, att vi här ha den innersta drivfjädern till människans drift att utforska

och forma den omgivande naturen, och därmed till naturvetenskapen och överhuvud all vetenskap.

Det har varit den tekniska tidsåldern vi nu leva i förbehållet att ge ett alldeles nytt innehåll åt Basons sats att vetande är makt. Icke nog med att vetande är makt, makten är också vetande. Det är icke nog med att svindlande upptäckter inom naturvetenskaperna ha givit tekniken möjligheter till en naturbehärskning utan motstycke i människosläktets historia. Den politiska makten i stat, i samhälle och i det internationella spelet har fått maktmedel, som icke ha stått någon än så mäktig tyrann till buds i det förflutna, och är icke mera tänkbar utan dem.

Detta är endast den naturliga följden av den samhällsutveckling, som har ägt rum i den moderna teknikens tecken, och som i sin tur bottnar i den nya människotyp och människouppfattning, som detta tekniska århundrade har framalstrat. Den syntes, som Bacon krävde mellan vetenskap om naturen och naturens praktiska övertvinnande, har vår tid realiserat i en omfattning som Bacon aldrig kunde drömma om, och med den gäcksamhet — somliga säga demoni — som så ofta utmärker mänsklig strävan har den slagit om mot sina egna upphovsmän. Genom tekniken tvingas naturen att göra våld på sig själv. Då människan gör sig till herre över naturen, kan hon betvinga den en-

dast med hjälp av de medel som den själv ställer till förfogande: råvaror och de krafter som reglera tingens ordning i naturens egen tillvaro. Då tar naturen sin hämnd: den tekniska, sekundära, derive-rade natur, som människan själv har skapat ur den ursprungliga naturen, gör sig till herre över människan, som blir helt beroende av den och hjälplös utan den.

Vi göra oss knappt själva reda för i huru hög grad det har gått teknik i våra tänkesätt och uttryck. Det väcker ingen förundran, att åkerbruk och boskapsskötsel, näringar som syssla med levande varelser, i stigande utsträckning jämföras med industriell drift och fabriksverksamhet. Det mänskliga själslivet har sin »mekanism», sina »mekanismer», som »fungera» såsom vanliga mekaniska företeelser. De intimaste relationer människorna emellan ha sin »teknik». Överallt, på alla mänskliga områden, hör man talas om »planritningar», »allt går efter ritningarna»; för varje organisation, varje verksamhet finns det en »modell», osv., osv. Allt bedömes kvantitativt, mekaniskt, allt kan räknas, vägas, mätas, och statistiken har sista ordet. Sinnrika maskiner ersätta redan i stor utsträckning hjärnans arbete; kybernetiken hägrar som slutmålet, varefter hjärnans funktioner i stort sett kunna avkopplas. Det finnes redan språkmaskiner, som kunna leverera översättningar från ett språk till ett an-

nat. En ingenjör rådde mig en gång att låta en sådan ta hand om det etruskiska språket, som hittills har trotsat alla tydningsförsök, så skulle jag snart få höra tolkningen.

Teknik är självfallet i och för sig varken någonting gott eller någonting ont. Den är och har alltid varit ett outhärligt instrument i människans kamp för tillvaron och har inga moraliska kvaliteter. Vad som kommer ut av den beror uteslutande på människorna själva. Men vår tids fantastiska utveckling har inneburit en enorm freskelse för människan som personlighet, och det vore icke riktigt att påstå, att hon har bestått den. Hon har berusats av de överväldigande möjligheterna och helt givit sig det närvarande i våld. Nuet ter sig för henne såsom någonting alldeles ojämförligt, som ett absolut värde, samtidigt som hon med förfäran blickar ned i de avgrunder som samma tekniska utveckling öppnat. Nutidsmänniskan håller på att tappa kontakten med sitt eget förflutna, med sitt folks, med släktets föregående liv, med historien. Den får på sin höjd vara med som intressant antikvitét, kostymfest, krönikespel, estetisk ögonfägnad eller bakgrund på den egna förträffligheten. Men det förflutna är en nödvändig beståndsdel av nuet, som självt i morgon tillhör det förflutna. Ett folk kan endast då gestalta sitt nu på ett fruktbart sätt, om det är levande engagerat i hela sin tillvaro, alltså även i sitt för-

flutna, och berett att ta ansvar för det för att övervinna det inifrån — endast så blir det förflutna fruktbart, och endast så kan ett folk fruktbart gestalta sin framtid.

Tekniken har sprängt eller underminerat de gamla ståndssamhällena och har visat sig mäktig att i förut okänd omfattning skapa välstånd åt stora befolkningsgrupper, över vilka solen förr lyste mycket sparsamt eller icke alls. I teknikens tecken har en allmän utjämning ägt rum och pågår alltså i större eller mindre skala i de flesta europeiska länder. Den tekniska tidsålderns människotyp är massmänniskan, som lever under samma likformiga tryck av teknikens herravälde, har samma standardiserade och serietillverkade livsstil, fördriver sin fritid med teknikens standardiserade nöjes- och underhållningsindustri och är organiserad efter rationella grunder. Denna likformighet ger henne ett falskt intryck av demokrati och frihet, hon märker knappast själv hur bunden och ofri hon är. Hon njuter den trygghet, som högeligen prisvärda välfärdsanordningar skänka henne, och det stör henne knappast, att då och då saker inträffa, som vittna om en brist på enkel mänsklig förståelse och hjärtevärm i de perfekta anordningarna. Och vid horisonten — nej, redan högt på himmelen — avtecknar sig det mest fruktansvärda hot mot människoslåktets existens som någonsin yppat

sig under hela dess historia — teknikens hotfulla svar till dem som missbruka den.

Med teknikens massmedia skaffar sig den tekniska tidsålderns politiska makt ett utomordentligt starkt grepp om teknikens massmänniska. Den statsdirigering, som därigenom möjliggöres, saknar motstycke i historien. Den är politikens öppet uttalade mål, och mer eller mindre beslöjad tränger den allt djupare in på den personliga frihetens hittills någorlunda fredade område. Att allt vad vetenskap, kunskap, uppfostran, utbildning angår då i synnerlig grad bli föremål för den politiska maktens dirigerande intresse ligger i sakens natur.

Då det tekniskt organiserade samhället har tekniken som grundval och modern teknik på det närmaste är knuten till naturvetenskaplig grundforskning, är den politiska makten framför allt annat angelägen om att främja allt som har med teknik och naturvetenskaplig forskning att göra. Nu äro ju teknik och naturvetenskap ingalunda identiska: naturvetenskapen fullföljer särskilda uppgifter, för vilka den väl behöver tekniska hjälpmedel men som äro utan intresse för tekniken, och omvänt förutsätta många av de viktigaste och mest grundläggande uppfinningarna ingen speciell naturvetenskap. Men även icke direkt samhällsnyttig eller tekniskt användbar naturvetenskap får fröjda sig

åt det stöd, som består de vetenskaper tekniken är beroende av.

Mycket ömtålig blir däremot den politiska maktens förhållande till de humanistiska och därmed jämförliga vetenskaperna. Om dessa i särskild grad ansetts tillhöra vad man kallar den högre bildningen, så ligger däri en ensidighet, som icke minst vi humanister böra vara angelägna att korrigeras. Det gives också en outhärlig naturvetenskaplig bildning: varje stycke penetrerad och genomlyst verklighet ger personlighetslivet ett tillskott, en rikedom och en fördjupning. Den skarpa gräns emellan humanistisk och naturvetenskaplig bildning, som man ofta får höra dragas, vittnar om andlig torftighet. En sådan gränsdragning var främmande för äldre skeden av europeisk kultur. Kanske får dock studiet av människan själv anses ha ett slags primat i de studier, som syfta till utbildning av personlighetens medvetande om sig själv, sin kontinuitet och sina möjligheter.

Den moderna massmänniskan anser detta mänskliga intresse fullt tillgodosett med de vetenskaper, som avhandla människans förhållande i det givna nuet. Samhällsvetenskaperna äro vetenskaperna på modet, och de uppfylla alla rimliga anspråk på en mekanistisk uppfattning av människan som individ och gruppvarelse. De läggas till grund för prognoser, varmed framtiden anses kunna beräknas

fullt siffermässigt och affärsmässigt. Däremot är ju för den tekniska tidsålderns människa det förflutna enbart antikverat och ointressant.

Den politiska maktens kulturpolitik uttrycker mycket tydligt denna allmänna inställning. Av de humanistiska vetenskaperna gynnas företrädesvis de som kunna utmyntas till det praktiska livets tjänst och huvudsakligen så långt de behövas för utbildningen. Alldeles oförtydlig är tendensen att skjuta i bakgrunden de studier som avse det förflutna, helst det avlägsnare förflutna, helst den västerländska kulturens gemensamma grundvalar och världshistoriens allmänna gång eller den kristna religion, som hittills har bildat denna kulturs andliga kärna. Ännu ha universiteten lyckats hävda sin frihet, men många av de nu uppräknade vetenskapsområdena ha mitt i det allmänna välståndet dömts till en förknappning, som icke bådär gott för deras framtida livsmöjligheter.

I och för sig har makten intet behov av dessa bildningens element. Forna tiders furstar ville gärna se sig omgivna av skaldar, konstnärer och lärde, icke sällan av uppriktigt personligt intresse för vetenskap och konst, oftare av personlig fåfänga, för att bli lovprisade för sina bragder och dygder, och alltid med baktanken att få sina politiska syften främjade. De ha ofta utövat ett mecenatskap av större omfattning än vad poli-

tiken krävde. Riksdagar och andra institutionella bärare av makten ha alltid varit snålare. Historien bekräftar icke, att bildning är makt; de frikostigaste och mest upplysta furstarna ha icke alltid varit de mäktigaste. Tyvärr bekräftar historien heller icke, att makt är detsamma som bildning; fruktansvärda exempel på motsatsen överflöda. Men all politisk makt behöver *utbildade* människor, och i den tekniska tidsåldern är behovet av sådana överväldigande stort. För att dirigera massmänniskor behöver den politiska makten likriktad utbildning av medborgarna. Vad som kunde kallas bildning kommer då i andra rummet eller ännu längre ned på skalan.

Om universiteten ännu ha kunnat bibehålla sin allmänna karaktär av en fri *universitas scientiarum*, så har den tekniska tidsåldern ansett sig ha så mycket friare händer ifråga om skolan. Där skall anpassningen till teknikens samhälle och massmänniska göras nära hundra procentig. Där skola i nio år den tekniska tidsålderns läroämnen regera så gott som oinskränkt. För den högre skolbildningen, som skulle lägga grunden till universitetsstudierna, är ett treårigt gymnasium avsett som ersättning för de nu vanligaste fyraåriga gymnasierna, ehuru en lång erfarenhet ger vid handen, att även de endast nödtorftigt kunna möta de krav som måste ställas på denna

skolform. Till yttermera visso synes detta treåriga gymnasium med avseende på kunskapsmättet i synnerhet i de humanistiska ämnena bli högeligen nedbantat. Om något mera betydande mått av humanistisk bildning kan det uppenbarligen icke bli tal där, men det kan svårligen ens fylla elementära krav på en sådan förbildning för universitetsstudier, som kan göra dessa fruktbara. I sista hand blir den för ett folks ställning i världen tvingande nödvändiga högre utbildningen eftersatt, eller också måste fordringarna sänkas, så att de bästa begåvningarna icke få en adekvat utbildning. Vad detta kommer att betyda i den oerhört starka konkurrensen folken emellan återstår att se. Hela den nuvarande skolpolitiken går fullt medvetet ut på att hålla begåvningarna nere genom ett ödesdigert missförstånd av demokratiens väsen. Men det har alltid varit och kommer i all evighet att bli skolans och den högre undervisningens mål att utbilda icke endast en för alla gemensam standard utan just en elit, som kan föra verket framåt och leda utvecklingen. Vill man icke underkasta sig den mödan, så får man finna sig i att så småningom bli utklassad på folkens stora tävlingsbana.

Vad som framför allt förmenas böra undvikas i den nya skolan är att skapa en »meritokrati», samtidigt som samhället för var dag som går kräver mera papper, pap-

per och åter papper på genomgångna kurser, provtjänstgöring o. d. för sina befattningar, ofta utan synnerlig hänsyn till de lika viktiga eller viktigare personliga förutsättningarna. Här om någonsin härskar en »meritokrati» av väldig styrka. Den gamla skolan ansågs lida av »betygshets»; den var ett mild västanfläkt mot den »poängjakt» (en gammal sak blir som ny genom att uttryckas med ett fint utländskt ord), som graserar i dagens skola och som blir morgondagens melodi. Den äldre skolan förevidades, att den var en pluggskola, som hopade dött läromsstoff; men våra dagars skolbildning synes mest anlagd på att hoppa en massa data och minnesstoff utan organiskt bildningssammanhang, för att alumnerna skola kunna briljera i de nu så populära allmänbildningstävlingarna. Så billigt köper man icke kultur. Kultur är ett levande sammanhang, en släktets samlade erfarenhet; kultur är tradition. Gamla misslag i uppfostran korrigeras icke genom att ersätta dem med nya och »tidsriktiga».

I denna situation begår Fjellstedtska skolan sitt hundraårsjubileum. Den grundades på en tid med helt andra ideal och helt andra andliga och materiella förutsättningar. De sociala skikt, som den tog sig an för att hjälpa över barriären till studentexamen och teologiska studier, ha numera fått så många nya möjligheter till studier, att

dess arbete i detta hänseende ingalunda är unikt. Skolan står nu i ett annat avseende i en unik ställning. Den står som den sista representanten i vårt land för ett klassiskt bildnings- och utbildningsideal med stolta anor i den europeiska kulturens historia och alljämt en levande realitet i Europas ledande kulturländer. Den står som en klippa för kristen kultur i en tid, då ideologiernas quasitro och quasivetenskap högröstat tränga sig fram till bildningens och vetenskapernas högsäte, en tid då kristendomen icke längre anses tillhöra vårt andliga arv och en skola kan samla sina lärjungar till en jazzstund före arbetet i morgonbönens ställe. På tröskeln till den nya skolans epok ville man tro på en samling av de spridda men alljämt existerande bärarna av ett nödvändigt, ehuru nu utklassat bildningsideal. I den tid som nu kommer får en röst icke tystna, som ihärdigt manar att återge detta ideal den plats som rätteligen tillkommer det, en röst som icke förtröttas att påkalla uppmärksamheten på varje tillfälle att göra dess rätt gällande, icke upphör att bjuda motstånd mot dess ytterligare förstörelse vid universitet, i skola och i vår allmänna bildning. Man kommer troligtvis att brännmärka denna röst som reaktionär, men vi äro vissa om att vi utföra en gärning som är nödvändig för vår andliga framtid. Så länge Fjellstedtska skolan finnes till och får

verka i samma anda som hittills, kommer den för oss humanister att stå som en fyrbåk ute i mörkt och försåtligt farvatten. Just nu är dess existens nödvändigare än någonsin. Jag slutar med ett varmt tack till Fjellstedtska skolan för

en hundraårig berömlig gärning för svenskt andligt liv och en varm, om ock bävande välönskan om ett långt liv med fast och orubbligt trogen vakthållning om vårt västerländska arv.